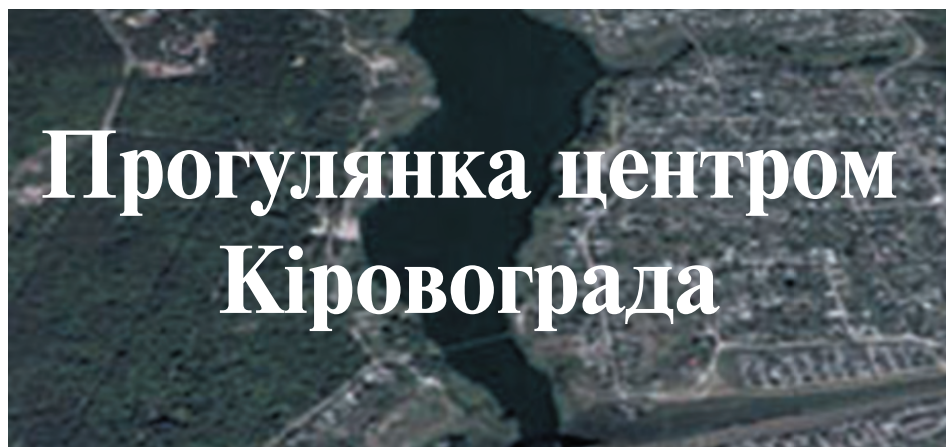

Костянтин Буркут
канд. філол. наук,
ст. наук. співр.
науково-організаційного
відділу
Президії НАН України,
м. Київ

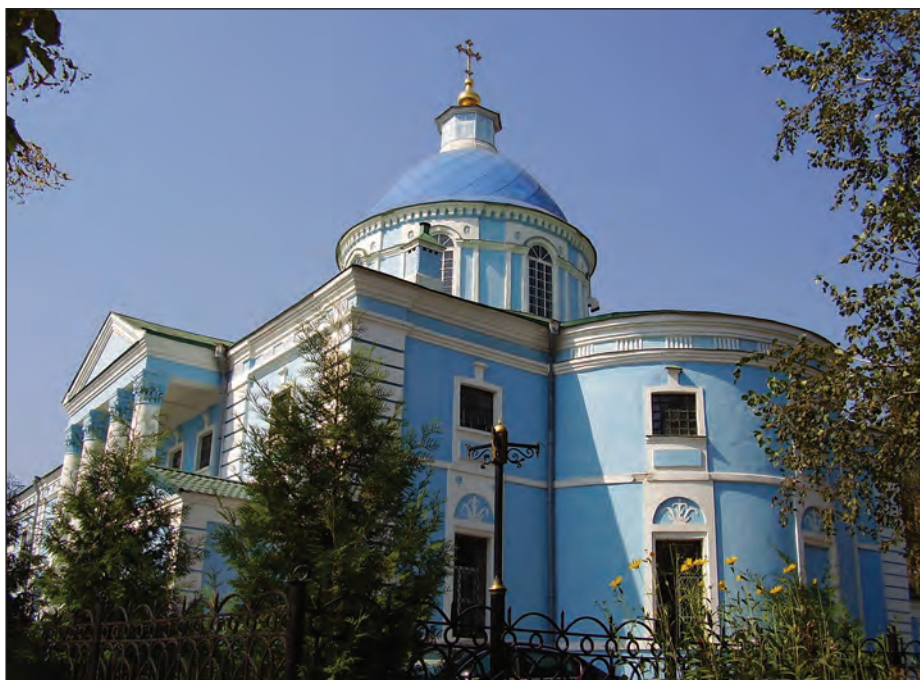
Свою історію місто над Інгулом починає від будівництва фортеці святої Єлисавети, яке розпочалося 1754 року. Військове укріплення зводили, щоб запобігти нападам на південні кордони Російської імперії. В 1769 році фортецю взято в облогу сімдесятитисячним військом кримського хана Керим-Гирея, яке так і не наважилося її штурмувати.

На території цитаделі бували *П.О. Румянцев-Задунайський, Г.О. Потьомкін, О.В. Суворов, М.І. Кутузов*.

Тепер на Валах — саме так називається район, де розташовані залишки фортеці святої Єлисавети — є меморіал воїнам, які загинули під час Другої світової війни та перша міська лікарня, деякі корпуси якої споруджено ще на початку XIX ст. і свого часу вони належали фортифікаційному комплексу. Цікаво, що під час Кримської війни в фортечному шпиталі оперував видатний хірург *Микола Іванович Пирогов*.

У 1775 році слобода, що виникла поруч із фортецею, отримала статус міста і назву Єлисаветград.

Серед найстаріших споруд нинішнього Кіровограда, що неподалік від фортеці святої Єлисавети, виділяється Грецька церква (зараз — кафедральний собор Різдва Пресвятої Богородиці) на Великій Перспективній (в недалекому минулому — вулиця Карла Маркса). Її було зведено на місці старого дерев'яного храму за типовим проектом у 1812 році, дзвіниця датується кінцем 20-х рр. XIX століття. У 1890-х роках церкву розширили. Це єдиний храм Кіровограда, який не був закритий в радянський період.

Грецька церква

Спасо-Преображенська церква

Іншим об'єктам християнського культу за часів СРСР пощастило менше: Успенську церкву зруйнували (на її місці нині міськрада), будівлю Покровського храму (XIX ст.) використовували як приміщення для складу, Спасо-Преображенську церкву (XIX ст.) перетворили на картинну галерею — філіал місцевого краєзнавчого музею. Лише в кінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття храми повернули православній громаді.

Якщо від Грецької церкви рухатися по Великій Перспективній у напрямку центру міста, то можна побачити незвичайну будівлю колишнього "Пасажу", яку зведено в стилі модерн у кінці XIX на початку XX століття. Втім, історики ще дискутують щодо точної дати появи цього будинку, так само як і щодо його функціонального призначення: на думку одних — в "Пасажі" був готель, на думку інших — торговий дім, треті вважають, що тут водночас містилися і готель, і торговий дім... Точно можна сказати, що зараз у цьому будинку знаходиться Кіровоградський обласний художній музей, серед скромної колекції якого особливо відзначається картина *О.К. Саврасова* "Захід сонця".

Оглянувши "Пасаж", йдемо далі по Великій Перспективній у напрямку центральної площі. Перша на цьому відрізку вулиця, що перетинає Велику

Будівля колишнього Пасажу

Перспективну, називається Преображенською (на честь храму, про який вже згадувалося). До речі, тепер церква перебуває в дуже хорошому стані, навколо неї розбили затишний квітник. У теплу погоду на подвір'ї храму приємно посидіти і відпочити душею.

Наступна вулиця, що перетинає Велику Перспективну, названа на честь видатного письменника *Миколи Гоголя* (ще в 1909 році в зв'язку з сотою річницею

Будинок лікаря Мейтуса

від дня його народження). Вона спочатку складалася з двох вулиць: Безпопівської та Василівської, а вже в 20-ті роки минулого століття до неї приєднали Успенську. Таким чином, вулиця Гоголя стала однією з найдовших у середмісті (загальна протяжність її становить близько 3 км). Серед будівель, розташованих на ній, виділяються колишня громадська талмуд-тора та поштамт (кінець 19 століття), що являє собою одну з візитівок міста.

На іншій стороні Великої Перспективної знаходиться масивний сірий будинок з колонами. Це Кіровоградська міська рада, перед нею стоїть відкритий порівняно недавно, 2009 року, пам'ятник **Олександрі Миколайовичі Пашутіну** — елисаветградському міському голові. О.М. Пашутін обіймав цю посаду від 1878 до 1905 рр. Це був зразковий мер, саме за його часів у місті з'явився водогін, введено електричний трамвай, побудовано телефонну станцію. Книга О.М. Пашутіна "Исторический очерк г. Елисаветграда" є надзвичайно цінним документом для краєзнавців.

Кредо легендарного міського голови виکارбовано на пам'ятнику: *"Служіння громаді має бути метою життя"*.

Вулиця Тімірязєва, що розміщена вище, але паралельно до вулиці Гоголя, також прикметна кількома старими будинками. Але, найбільшими її "цікавинками" є стовпчики обабіч дороги, що перешкоджали виїзду екіпажів на тротуар.

Пам'ятник Олександрі Миколайовичі Пашутіну

Велика хоральна синагога

Вулиця Віктора Чміленка, частина якої обрамлює центральну площу Кіровограда, характеризується незвичайними спорудами. У цьому зв'язку достатньо пригадати про колишній центральний гастроном міста (т. зв. "Дзеркальний", названий через наявність дзеркал на його фасаді), велику хоральну синагогу й будинок Мейтуса.

Будівлю колишнього центрального гастроному було зведено на початку ХХ ст. на розі вулиць у формі корабля. В Кіровограді поширена байка, що за царських часів там був публічний дім. Проте, краєзнавець й екскурсовод **Вадим Смотренко** запевняє, що будинок належав фірмі з виготовлення швацьких машин "Singer". Велику хоральну синагогу побудовано за проектом архітектора **О.Л. Лишневського** в 1890-х роках на місці старої дерев'яної єврейської божниці, зведеної 1853 року. За радянських часів у приміщенні цієї величної споруди функціонував будинок культури заводу "Гідросила". В 1991 році синагогу повернуто єврейській релігійній громаді міста. Цікаво, що в будівлі тепер міститься й музей "Євреї Єлисаветграда", який є одним із кращих серед музеїв національних меншин України.

Будинок лікаря **Сергія Мейтуса**, зведений за проектом відомого єлисаветградського архітектора **Я.В. Паутенка**, датується кінцем ХІХ — початком ХХ

ст. У цьому домі пройшла юність визначного українського композитора, автора опер "Украдене щастя", "Тайдамаки", "Ярослав Мудрий", **Юлія Мейтуса**. Зараз тут функціонує музей ще одного видатного музичного діяча, що народився в Єлисаветграді, — піаніста і педагога **Генріха Нейгауза** та музична школа його імені. Продовжуючи музичну тему міста, варто згадати імена **Ференца Ліста** (він дав тут свій останній концерт), двоюрідного брата Г. Нейгауза **Кароля Шимановського**, який навчався в Єлисаветграді, а також співаків **Федора Шаляпіна**, **Леоніда Собінова** та композиторів **Модеста Мусоргського**, **Антоні Рубінштейна**, **Миколи Лисенка**, які виступали на місцевих сценах.

Центральна площа міста донедавна мала назву на честь **Сергія Мироновича Кірова**, посередині височів пам'ятник цьому полум'яному трибуну революції. Тутешня молодь, призначаючи побачення, не відала, що місце поруч із постаментом було чи не найрадіоактивнішою точкою Кіровограда. Цікаво, що пам'ятник, автором якого є **М.Г. Манізер**, являв собою двійник монумента, котрий стоїть у російському Петрозаводську. В часи Великої Вітчизняної Війни його знесли фашисти, відновили колишній символ Кіровограда у повоєнному 1947-му.

Бібліотека ім. О.М. Бойченка

Вже під час незалежності України, після подій Євромайдана, 23 лютого 2014 р., пам'ятник знову демонтували, а на наступний день площу було перейменовано на честь Героїв Майдану.

27 грудня 1934 року, невдовзі після трагічної загибелі 1-го секретаря Ленінградського обкому ВКП (б), місто було поійменоване на його честь: Кірове, попри те, що Сергій Миронович тут ніколи не був. До цього воно ще раз змінювало свою первісну назву: з 1924 до 1934 рр. цей населений пункт в центрі України позначався на картах як Зинов'євськ. Таке ім'я місту дали на честь його уродженця, теж революціонера Григорія Зинов'єва. Нинішня назва, яка містить в собі частину первинної, використовується з 1939 року. Таке ім'я прижилося: на місцевому референдумі, який відбувся в 2000-му, понад 70% жителів міста проголосувало за збереження теперішньої назви. *"Нас уже і Бог знає, як кіровоградців"*, — говорила одна моя знайома з цього приводу.

Втім, повернімося до місцевих цікавинок. Напроти центральної площі знаходиться масивна будівля старого банку (кін. 19 ст.), поруч із нею — колишній готель "Північний" (гостиница "Северная" — мовою оригіналу), оздоблений каріатидами.

Паралельно вулиці Віктора Чміленка розташована Дворцова (донедавна — Леніна), частина якої також обрамовує площу Героїв Майдану. Ця вулиця заслуго-

ує на окрему статтю, на окрему прогулянку, дуже вже на ній багато цікавих об'єктів знаходиться. Згадаємо хоча б деякі з них. Розпочнемо з нещодавно капітально реконструйованої будівлі обласного академічного українського музично-драматичного театру ім. М.Л. Кропивницького (колишнього Зимового театру). Саме на його сцені 27 жовтня 1882 року відбулася перша вистава Товариства українських артистів під орудою М.Л. Кропивницького. У той день трупя представила глядачам п'єсу *І.П. Котляревського* "Наталка Полтавка" із *Марією Заньковецькою* в головній ролі.

Не можна також оминати увагою два будинки, що розташовані на розі Дворцової та Декабристів. В одному з них нині знаходиться обласна бібліотека для юнацтва ім. О.М. Бойченка. Цей дім, зведений в еkleктичному стилі, є пам'яткою архітектури кінця позаминулого століття. На початку ХХ ст. він належав братам Марущакам. На першому його поверсі знаходилися торгові приміщення, на другому — житлові. Елементи старого інтер'єру можна побачити і зараз. Після революції 1917 р. дім віддали під бібліотеку.

Будинок напроти є останнім творінням вже згаданого нами архітектора *Я.В. Пауценка*, який в останній день свого життя креслив деталь цієї незакінченої споруди. Дім збудований для фотографа

Дім фотографа Д. Харлаба

Д. Харлаба на початку 10-х років минулого століття. До революції на першому поверсі цієї будівлі розташовувалися магазини та акціонерні товариства. За радянських часів приміщення будинку якийсь час займав банк, після війни тут функціонувало ательє, а згодом — гастроном (на першому поверсі) і ощадкаси й банк (на другому). Дім зазнав певних перебудов, зокрема були розширені віконні отвори, а нещодавно перед спорудою, яка належить черговому в її історії банку, з'явився металевий навіс, що, м'яко кажучи, не прикрасило будівлю.

До найбільш привабливих будинків, розташованих на Дворцовій, належить дім купця **Абрама Давидовича Барського**, у якому зараз міститься обласний краєзнавчий музей. Ця споруда зведена за проектом **О.Л. Лишневського** в стилі модерн. Можна довго милуватися химерними маскаронами, що символізують день і ніч, барельєфами та горельєфами цієї імпозантної будівлі. Слід сказати, що її інтер'єр також не розчарує відвідувача. Експозиція музею складається з природничого та історичного відділів, зала "Краєзнавство" і кунсткамери місцевого збирача старожитностей **Олександра Ільїна**.

Неподалік від музею знаходиться ще одна перлина архітектурної спадщини **Якова Пауценка**. Йдеться про водолікарню **Ісака Абрамовича Гольденберга**, збудовану в кінці XIX століття, в її архітектурі проглядають риси мавританського стилю. Свого часу це був досить прогресивний медичний заклад. В його стінах окрім

водолікування практикувалося також світлолікування та електролікування, хворі могли прийняти вуглекислу ванну і скористатися послугами масажиста. Цікаво, що дружина лікаря, **Іда Яківна**, за словами місцевого краєзнавця **Костянтина Шляхового**, в цій же будівлі торгувала вином. Нині в приміщенні також знаходиться медичний заклад — міська лікарня № 3. Умови для хворих там спартанські, більшість устаткування залишилося ще з часів СРСР. Попри це лікарі тут працюють сумлінно і докладають усіх зусиль для повернення людям здоров'я.

Ще один будинок, який знаходиться в кінці Дворцової вулиці, приверне увагу любителів авангардного живопису. Тут, на Дворцовій, 89, розташований художньо-меморіальний музей **О.О. Осмьоркіна**. Цей дім належав рідному дядьку художника **Якову Пауценку**, який побудував його наприкінці XIX століття в неоруському стилі. В експозиції музею, створеного в 1985 році, представлено картини й особисті речі **Олександра Осмьоркіна** та роботи його численних учнів. Тут також організовуються тематичні виставки, присвячені життю і діяльності колишнього власника будинку, видатного елісаветградського архітектора **Якова Васильовича Пауценка**.

На вулиці Шевченка (колишній Петрівській), що йде паралельно Дворцовій, особливо виділяються дві будівлі, в яких раніше розташовувалися чоловіча й жіноча гімназії. Чоловіча прогімназія з'явилася в Елісаветграді 1879 року. Як повідомляє **Сергій Литвин** у розвідці "Створення елісаветградської класичної чоловічої гімназії", їй було надано приміщення одного із будинків московських лавок. У 1886 — 1887 рр. будівля закладу, який на той час вже став гімназією, зазнала змін: за проектом архітектора **Є.С. Шостовського** надбудовано другий поверх і зроблено двоповерхові добудови. В 1890 році було освячено домову церкву, споруджену при гімназії на кошти міського голови О.М. Пашутіна та інших доброчинців. Серед учнів гімназії, що проіснувала до 1920 року, багато знаменитих особистостей: письменники **Володимир Винниченко** і **Ярослав Івашкевич**, поет **Дон Амінадо**, автор міномета "Катюша" **Георгій Лангемак**, композитор **Юлій Мейтус**, нобелівський лауреат з фізики **Ігор Тамм**, математик **Микола Чеботарьов**...

За радянських часів будинок колишньої чоловічої гімназії був відомий як Дім офіцерів, зараз споруда належить МНС.

Неподалік знаходиться будівля колишньої жіночої гімназії, в ній і нині міститься навчальний заклад, який, щоправда, має більш високий статус: Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Цей будинок, який зараз називають старим корпусом університету, зведено за проектом відомого зодчого, котрий певний час працював на посаді міського архітектора, **Олександра Лишневського**, про якого ми вже згадували, коли розповідали про дім Барського та синагогу. Жіноча гімназія, що раніше містилася в будинку генерала Еккельна на Великій Перспективній, переїхала сюди в 1904 році. В буремному 1920-му цей

Водолікарня І.А. Гольденберга

Музей О.О. Осмьоркіна

Будівля колишньої чоловічої гімназії

заклад припинив своє існування. В 1927 році в приміщенні колишньої гімназії відродився навчальний процес: воно було передано педтехнікуму, якій по черзі змінювали в 30-і рр. педагогічний та учительський інститути. Під час війни тут функціонував госпіталь (спочатку радянський, потім — німецький). 25 березня 1944 року у вузі знов розпочалися заняття. У 1949 році на честь 150-ліття від дня народження *О.С. Пушкіна* інституту присвоєно ім'я видатного

російського поета. З 1992 року навчальний заклад носить ім'я уродженця Єлисаветграда, письменника, драматурга і політичного діяча *В.К. Винниченка*.

В Кіровограді є ще багато цікавого, про що ми не сказали під час цієї невеличкої подорожі. Щоб пересвідчитися в цьому — приїжджайте і знайомтеся з містом! Сподіваємося, що цей невеличкий нарис певною мірою надихнув вас на таку мандрівку. ■

Кіровоградський педагогічний університет